

Gra edukacyjna
NOWA EDYCJA

BYDGOSKIE ŚCIEŻKI PAMIĘCI

Wiek XX

Historia wokół nas

Jak często idąc do szkoły, sklepu czy pracy, mijamy pomniki i tablice pamiątkowe? Czy zwracamy uwagę na miejsca pamięci narodowej? Jakie wydarzenia historyczne istotne dla naszego miasta i państwa są na nich upamiętnione? Czy dostrzegamy, że historia otacza nas z każdej strony? Czy nie warto się zatrzymać, podejść bliżej i przeczytać napis na tablicy pamiątkowej?

Pracownicy bydgoskiej delegatury Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku przy współpracy z Urzędem Marszałkowskim Województwa Kujawsko-Pomorskiego opracowali planszową grę edukacyjną *Bydgoskie ścieżki pamięci. Wiek XX*. Grę przygotowano głównie z myślą o uczniach szkół podstawowych i ponadpodstawowych. Trzy warianty przeprowadzenia rozgrywek sprawiają, że może być ona także świetną rozrywką dla osób dorosłych. Rozgrywka nie tylko dostarcza wiele radości i emocji, ale także przekazuje konkretną wiedzę historyczną o dziejach Bydgoszczy i Polski w minionym stuleciu. Pokazuje, jak przeszłość styka się z teraźniejszością i jak bardzo historia regionalna związana jest z historią ogólnopolską. Uczy patriotyzmu i szacunku dla „małej” i „dużej” Ojczyzny. Wreszcie, *Bydgoskie ścieżki pamięci* to gra edukacyjna nie tylko o przeszłości, ale także o współczesnej Bydgoszczy.

Polska nie ma najmniejszego powodu nie zastosowywać względem swych nowych obywateli zasady tolerancji, które do najpiękniejszych zalet naszych dawnych dziejów należą, o czym przede wszystkim założenie naszego miasta świadczy. Oby się miasto i jego mieszkańcy pod nowymi rządami zawsze czuło jak najszcześliwiej, aby miasto nasze doszło do największego rozkwitu. Tak nam dopomóż Bóg!

Przemówienie Jana Maciaszka z 19 stycznia 1920 r. (od 20 stycznia komisarycznego prezydenta Bydgoszczy), skierowane do niemieckich mieszkańców Bydgoszczy.

SPIS TREŚCI

Instrukcja gry	6		
Karty			
1. Zwycięskie powstanie	9	13. Leszek Biały	21
2. Walka o wolność	10	14. Bitwa o Polskę 1944	22
3. Marszałek Polski	11	15. Żołnierz wyklęty	23
4. Wincenty Witos	12	16. Terror niemiecki i sowiecki	24
5. Obrońcy Bydgoszczy	13	17. „Bydgoska łączka”	25
6. Rozstrzelana dzielnica	14	18. Wojskowe obozy internowania	26
7. Akcja przeciw inteligencji	15	19. Bydgoski Listopad 1956	27
8. Walka i męczeństwo	16	20. Papież Polak	28
9. Leon Barciszewski	17	21. Zielona „Solidarność”	29
10. „Dolina śmierci”	18	22. Bydgoski Marzec 1981	30
11. Zbrodnia Katyńska 1940	19	23. Kapelan „Solidarności”	31
12. Marian Rejewski i Enigma	20	24. Stulecie zagłady	32

Instrukcja gry

Liczba graczy: 2–6

Wiek: od 8 lat

Czas gry: 20–40 minut

W zależności od wieku graczy proponujemy trzy warianty gry:

Wariant I: „memory klasyczne” (sugerowany wiek graczy 8+)

Na początku rozgrywki należy przetasować wszystkie karty do gry i położyć je na stole obrazkami do dołu. Z kart układamy prostokąt o bokach 6 x 8 (karty nie powinny się ze sobą stykać). Osoba najmłodsza rozpoczyna rozgrywkę, odkrywając dwie dowolne karty (uwaga: karty pozostają odkryte na stole przez ok. 5 sekund). Jeżeli są to różne obrazki, wszyscy gracze próbują zapamiętać ich położenie, po czym karty zostają ponownie zakryte. W sytuacji, gdy gracz odsłoni identyczne obrazki, zabiera karty. Kierunek gry jest zgodny z ruchem wskazówek zegara. Rozgrywka toczy się do momentu zabrania ostatnich kart ze stołu. Zwycięża gracz, któremu udało się zebrać największą liczbą par.

Wariant II: „memory historyczne” (sugerowany wiek graczy 10+)

Na stole obok kart do gry pojawiają się także ponumerowane karty odpowiedzi ułożone w stos, tak, aby nazwy kart były widoczne, a numery zakryte. Po odkryciu dwóch takich samych kart gracz uruchamia klepsydrę, która odmierza maksymalny czas przeznaczony na odszukanie właściwej karty odpowiedzi. Gracz wybiera ze stosu właściwą kartę odpowiedzi i kładzie na stole w taki sposób, aby numer był widoczny. W przypadku poprawnej odpowiedzi (numer karty jest identyczny z numerem kart do gry) zabiera odkryte obrazki i kartę odpowiedzi. W przypadku błędnej odpowiedzi (numer karty odpowiedzi jest inny niż odkrytej pary) karty zostają ponownie zakryte, a karta odpowiedzi wędruje na spód stosu. Pozostałe zasady i przebieg rozgrywki są takie same jak w wariancie I.

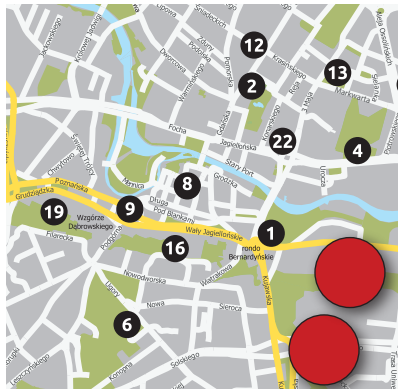
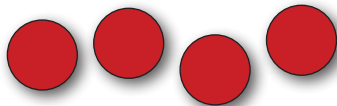
Uwaga: Przed rozpoczęciem rozgrywki osoba prowadząca grę (np. nauczyciel) może przedstawić uczniom w formie prezentacji multimedialnej (płyta CD) wszystkie miejsca pamięci ukazane na kartach do gry. Na podstawie instrukcji nazywa każde z nich i krótko opisuje wydarzenie historyczne, którego ono dotyczy.

Wariant III: „memory historyczno-topograficzne” (sugerowany wiek graczy 12+)

Na stole obok kart do gry i kart odpowiedzi pojawia się plansza (plan Bydgoszczy). Ponumerowane miejsca pamięci przykryte są 24 żetonami premii. Po odkryciu dwóch takich samych kart i wybraniu właściwej karty odpowiedzi gracz ma szansę zdobyć żeton premii. Musi poprawnie wskazać na planie lokalizację miejsca pamięci. Odkrywa wybrany żeton i sprawdza, czy numer na planie jest identyczny z numerem na obrazkach i karcie odpowiedzi. Jeżeli mu się to uda, otrzymuje żeton premii. Na koniec gry żeton ma wartość jednej odkrytej pary. W przypadku błędnej odpowiedzi szansę na zdobycie żetonu premii ma następny gracz, przed swoim ruchem. Jeżeli nie uda mu się poprawnie wskazać miejsca na planie, szansa na zdobycie żetonu przepada.

Uwaga: Przed rozpoczęciem rozgrywki osoba prowadząca grę (np. nauczyciel) tak samo jak w wariantcie II prezentuje uczniom karty do gry z miejscami pamięci, zwracając szczególną uwagę na ich lokalizację na planie Bydgoszczy.

1 Zwycięskie powstanie

W ciągu dwóch ostatnich stuleci Polacy wiele razy chwyтали za broń, by odzyskać niepodległość, jednak tylko jedno wielkie powstanie zakończyło się sukcesem. 27 grudnia 1918 r. w Poznaniu, po wizycie Ignacego Paderewskiego, doszło do wybuchu zrywu zbrojnego. W ciągu trzech miesięcy Wielkopolska została oswobodzona z rąk niemieckich. Zacięte walki toczyły się także w okolicach Bydgoszczy: pod Nakłem nad Notecią, Szubinem, Brzozą i Chmielnikami. W grodzie nad Brdą powołano Polską Tajną Organizację Wojskową, która prowadziła działalność wywiadowczą i rekrutowała ochotników do udziału w powstaniu, a nawet opracowała plan organizacji przewrotu w Bydgoszczy. Przynależność ziem zachodnich do Polski została potwierdzona traktatem wersalskim. Zwycięskie powstanie pokazało determinację społeczeństwa polskiego, które nie pogodziło się z utratą niepodległości. W Bydgoszczy dla upamiętnienia powstania wielkopolskiego w 1925 r. wzniesiono pomnik. Ekshumowano zwłoki nieznanego powstańca pogrzebane na Cmentarzu Nowofarnym (ul. Artyleryjska) i uroczyście pochowano je w urnie pod okazałym monumentem, który został zniszczony przez Niemców w czasie II wojny światowej. Miejsce pamięci o zwycięskim powstaniu wkrótce odbudowano, a obecnie istniejący pomnik odsłonięto w 1986 r.

Grób Nieznanego Powstańca Wielkopolskiego (rondo Bernardyńskie)

2

Walka o wolność

19 stycznia 1920 r. w budynku Urzędu Miasta Bydgoszczy odbyło się przekazanie przez Niemców władzy nad miastem Janowi Maciaszkowi, który wkrótce został jego prezydentem. Następnego dnia do Bydgoszczy wkroczyło wojsko polskie, entuzjastycznie witane przez ludność. Na budynkach i domach zaczęły powiewać polskie flagi. W przemówieniu prezydenta Maciaszka do polskich żołnierzy podczas ceremonii powitalnej padły słowa: „Wyście kość z kości, krew z krwi naszej. Witamy orła białego z tego samego miejsca, gdzie stał posąg tego [króla Prus Fryderyka II], który nas okułał w pętą niewoli [...]. Witamy was symbolem gościnności polskiej, chlebem i solą, a wdzięczność dla was czujemy i radość z waszego przybycia wlewamy w okrzyk: Niech żyje wojsko polskie”. Bydgoszcz powróciła do odradzającej się II Rzeczypospolitej.

Nie był to jednak koniec boju o niepodległość. Walkę Polaków, w tym bydgoszczan, o wolność przypomina pomnik na placu Wolności. Jego pierwotna wersja miała upamiętnić wyzwolenie Polski w 1945 r. przez ZSRS, jednak po II wojnie światowej nasz kraj nie odzyskał niepodległości. Zakończyła się co prawda okupacja niemiecka, ale Polska została podporządkowana Związkowi Sowieckiemu. Wolność odzyskaaliśmy dopiero w 1989 r.

Pomnik Wolności (plac Wolności)

3 Marszałek Polski

Józef Piłsudski, twórca legionów, wódz naczelny, naczelnik państwa, marszałek, premier i współtwórca II Rzeczypospolitej, przybył do Bydgoszczy 6 czerwca 1921 r. Na dworcu kolejowym przywitał go Jan Maciaszek. Następnie karocą przejechał na plac Wolności, fetowany przez tłumy bydgoszczan. Na ulicy Gdańskiej przyjął defiladę batalionu 15. Dywizji Piechoty. Następnie uczestniczył w oficjalnym spotkaniu z władzami Bydgoszczy i zwiedził miasto, w tym Wielkopolską Szkołę Podchorążych. Na Wzgórzu Jana Henryka Dąbrowskiego prezydent Maciaszek rozmawiał z Marszałkiem na temat Bydgoszczy:

Maciaszek: *Największe miasto w Polsce, granica Pomorza i Poznańskiego, osiemnaście kilometrów wzdłuż i dziesięć wszerz.*

Piłsudski: *Lubię lokalnych patriotów, gdyż ci najwięcej zawsze zrobić potrafią.*

Maciaszek: *Po Warszawie drugie miasto będzie.*

Wieczorem Marszałek udał się na spektakl do Teatru Miejskiego. Następnego dnia po śniadaniu popłynął statkiem do Fordonu. Na pamiątkę wizyty Piłsudskiego w grodzie nad Brdą na kamienicy, w której nocował umieszczono tablicę pamiątkową, odsłoniętą w 1937 r. W czasie II wojny światowej upamiętnienie zostało zniszczone. Jego replikę powieszono w 2004 r.

Tablica na kamienicy (ul. Gdańska 92)

4 Wincenty Witos

Najwybitniejszym działaczem polskiego ruchu ludowego był Wincenty Witos, który już jako młody człowiek angażował się w działalność społeczną i polityczną w rodzinnym powiecie tarnowskim. Witos został prezesem Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piast”. W czasie I wojny światowej i po jej zakończeniu zdobywał kolejne stopnie kariery politycznej w polskich organizacjach niepodległościowych. W wolnej Polsce trzykrotnie pełnił funkcję premiera, m.in. w trakcie wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. oraz w czasie przewrotu majowego w 1926 r. W 1930 r., jako jeden z polityków opozycji, został aresztowany i osadzony w twierdzy w Brześciu, a następnie skazany na karę więzienia, której się nie poddał i wyemigrował. Do kraju powrócił na kilka miesięcy przed wybuchem II wojny światowej. W połowie września

1939 r. został aresztowany przez Gestapo (tajną niemiecką policję polityczną) i był więziony. Utrzymywał kontakty z kierownictwem ruchu ludowego działającego w konspiracji. W 1945 r. został wybrany na prezesa PSL. W tym samym roku zmarł. W Bydgoszczy znajduje się Park Ludowy jego imienia.

Popiersie Wincentego Witosy w Parku Ludowym (róg ulic Jagiellońskiej i Maksymiliana Piotrowskiego)

5 Obrońcy Bydgoszczy

Dalekosiężny cel nazistowskich Niemiec podczas II wojny światowej stanowiła likwidacja państwa i narodu polskiego. Pomorze Gdańskie z Bydgoszczą zostało bezpośrednio włączone do III Rzeszy. Obszar ten miał zostać „odpolszczony” (Entpolonisierung), a wszystko, co polskie, zniszczone. Po wojnie na Cmentarz Bohaterów Bydgoszczy zwieziono ekshumowane prochy mieszkańców pomordowanych w różnych miejscach województwa i postawiono symboliczne krzyże. Byli to zarówno żołnierze, którzy polegli w walce w obronie miasta i Polski, jak i cywile zamordowani za fakt bycia Polakami. Niestety wielu z nich do tej pory nie zidentyfikowano z imienia i nazwiska. Historykom udało się ustalić tożsamość ok. 1500 bydgoszczan zamordowanych w latach 1939–1945. Na cmentarzu upamiętniono także żołnierzy Bydgoskiego Batalionu Narodowego, których rozstrzelano 22 listopada 1939 r. koło Sochaczewa za to, że we wrześniu bronili Bydgoszczy przed agresją niemiecką.

Cmentarz Bohaterów Bydgoszczy (Wzgórze Wolności)

10 września 1939 r. na Szwederowie przy kościele Matki Bożej Nieustającej Pomocy poniosło śmierć 21 mieszkańców Bydgoszczy. Wyciągnięto ich z domów i zaprowadzono nad rów przeciwnotniczy za kościołem. Tam pobito ich kolbami karabinów i rozstrzelano. Andrzej Lewandowski był świadkiem zamordowania dwóch swoich synów: Jana i Mariana. Do Mariana oprawcy strzelali trzy razy. Przed śmiercią miał zawołać: „Tato!”. Była to jedna z wielu egzekucji w ramach odwetu za tzw. bydgoską krwawą niedzielę. Okupanci potrzebowali pretekstu do rozpoczęcia i uzasadnienia masowej akcji eksterminacji polskiej ludności cywilnej w Bydgoszczy i na całym Pomorzu Gdańskim. Według propagandy niemieckiej 3 września bydgoszczanie w bestialski sposób wymordowali kilka tysięcy Niemców, zamieszkujących

przed wojną nad Brdą. W rzeczywistości w tym dniu doszło do niemieckiej dywersji w mieście. Z wież kościołów ewangelickich i innych budynków miejscowi Niemcy zaczęli strzelać do wycofującego się wojska polskiego. Dzięki żołnierzom polskim wspieranym przez mieszkańców po kilku godzinach działania dywersyjne ustały. Podczas akcji zginęli także niewinni Niemcy, dlatego Szwederowo zostało potraktowane jako „dzielnicą zbrodniarzy” i w odwecie wojsko niemieckie po wkroczeniu do Bydgoszczy dokonało tam serii mordów. Do końca 1939 r. na Szwederowie zamordowano co najmniej 133 osoby.

Pomnik ku czci zamordowanych mieszkańców Szwederowa
(przy kościele Matki Bożej Nieustającej Pomocy, ul. Ugory)

7 Akcja przeciw inteligencji

Okupacja niemiecka zaczęła się w Bydgoszczy 5 września 1939 r., kiedy oddziały Wehrmachtu wkroczyły do miasta. Nowe władze postanowiły, że Bydgoszcz stanie się niemiecka. Wszystko, co polskie miało zostać zniszczone. Tego samego dnia rozpoczęła się pacyfikacja miasta. Aresztowanych Polaków odprowadzano do koszar 15. Pułku Artylerii Lekkiej przy ul. Gdańskiej 147. Budynki mogły pomieścić jednorazowo nawet 3 tys. osób. Trafili tam bydgoscy nauczyciele, lekarze, prawnicy, urzędnicy, rzemieślnicy i polscy Żydzi. Przetrzymywanych określano mianem zakładników, a koszary nazwano obozem przejściowym. Więźniowie byli torturowani i masowo rozstrzeliwani przez załogę obozową oraz wywożeni do miejsc straceń w fordońskiej Dolinie Śmierci i w Tryszczynie. Do likwidacji obozu Niemcy przystąpili w trzecim tygodniu października 1939 r. W ostatnich dniach miesiąca zamordowano 250 przedstawicieli polskiej inteligencji. Ocalało ok. 300 osób, które przeniesiono do pomieszczeń dawnej zbrojowni w dzielnicy Jachcice. Obecnie na murach koszar wisi tablica upamiętniająca przetrzymywanych, maltretowanych i zamordowanych mieszkańców Bydgoszczy.

Koszary artyleryjskie (ul. Gdańska 147)

8 Walka i męczeństwo

Po zajęciu Bydgoszczy wojsko niemieckie przeprowadziło na Starym Rynku serię egzekucji. 9 września zamordowano 20 Polaków. Dzień później dokonano trzech rozstrzelań, w których zginęły co najmniej 32 osoby. Okupanci pragnęli zastraszyć ludność i ukarać rzekomych „morderców miejscowych Niemców”. Niemcy, znając charakter narodowy Polaków, którzy przez wieki nie pogodzili się z utratą niepodległości, obawiali się wybuchu kolejnego powstania. Masowy terror miał temu zapobiec. W 1969 r. na Starym Rynku odsłonięto okazały pomnik Walki i Męczeństwa Ziemi Bydgoskiej. Monument upamiętnia wszystkich bydgoszczan i Polaków, którzy z bronią w ręku walczyli o niepodległość kraju w czasie II wojny światowej (walka) oraz osoby cywilne zamordowane za to, że były

Polakami (męczeństwo). Walka i męczeństwo to najważniejsze doświadczenie społeczeństwa polskiego w czasie II wojny światowej.

Pomnik Walki i Męczeństwa Ziemi Bydgoskiej (Stary Rynek)

9 Leon Barciszewski

Celem niemieckiej okupacji w Polsce było w dłuższej perspektywie unicestwienie narodu polskiego. Aby to osiągnąć Niemcy musieli przede wszystkim unieszkodliwić polską inteligencję – oddolnych budowniczych II Rzeczypospolitej, dla których niepodległe państwo stanowiło wartość najwyższą. W Bydgoszczy taką osobą był Leon Barciszewski, prezydent miasta w latach 1932–1939. Przyczynił się on do unowocześnienia i wybudowania wielu zakładów przemysłowych, skutecznie walczył także z bezrobociem oraz ubóstwem. Po wkroczeniu wrogich wojsk do miasta opuścił Bydgoszcz, wkrótce jednak powrócił, żeby zdementować niemieckie kłamstwa o rzekomej kradzieży przez niego pieniędzy miejskich. 9 października 1939 r. został aresztowany przez Gestapo (wraz z żoną Zofią i synem Januszem) oraz uznany za „najgorszego wroga Niemców”. Najprawdopodobniej w Święto Niepodległości Polski został rozstrzelany wraz z synem w obozie na Jachcicach. Postać zamordowanego prezydenta upamiętnia pomnik na Wełnianym Rynku, odsłonięty dokładnie pięćdziesiąt lat po jego zamordowaniu.

Pomnik Leona Barciszewskiego (Wełniany Rynek)

10 Dolina Śmierci

Na terenie obecnego województwa kujawsko-pomorskiego znajduje się kilka miejsc, w których liczbę Polaków zamordowanych w 1939 r. szacuje się w tysiącach. Jednym z nich jest Dolina Śmierci w Fordonie. W październiku i listopadzie 1939 r. Niemcy wymordowali tam bydgoską inteligencję: dyrektorów szkół, nauczycieli, lekarzy, urzędników, księży. Zabijano strzałem w tył głowy lub bito tępymi narzędziami (także kobiety i dzieci). 1 listopada 1939 r. na miejsce egzekucji przewieziono z koszar artyleryjskich 51 bydgoskich nauczycieli i tam ich rozstrzelano. W Dolinie Śmierci najprawdopodobniej zamordowano także obywateli polskich żydowskiego pochodzenia. Zabójstw dokonywali członkowie Einsatzkommando 16, specjalnej jednostki przeznaczonej do mordowania Polaków, a także Selbstschutzu (Samoobrony Niemieckiej), organizacji skupiającej Niemców mieszkających przed wojną w Polsce. Historykom nie udało się ustalić pełnej liczby osób rozstrzelanych w fordońskiej Dolinie Śmierci. Po wojnie ekshumowano ciała ponad trzystu osób, a około dwustu zidentyfikowano. To jedno z największych miejsc kaźni zbrodni pomorskiej 1939.

Pomnik ku czci ofiar faszyzmu (Fordon)

11 Zbrodnia Katyńska 1940

17 września 1939 r. zgodnie z układem zawartym przez Hitlera i Stalina, Armia Czerwona wkroczyła do Polski. Ponad 250 tys. polskich żołnierzy zostało wziętych do niewoli. Część z nich trafiła do trzech obozów internowania: w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie. 5 marca 1940 r. Józef Stalin zdecydował o ich zamordowaniu. W dniach od 3 kwietnia do 22 maja ok. 22 tys. przedstawicieli polskiej inteligencji zostało rozstrzelanych w Charkowie, Miednym i Katyniu na obszarze dawnego ZSRS. Ich rodziny deportowano do Kazachstanu. Polaków rozstrzeliwano także w Bykowni na terenie dzisiejszej Ukrainy i w Kuropatach na Białorusi. Na pytanie polskich władz emigracyjnych, co się stało z polskimi żołnierzami, Stalin odpowiedział: „Zwolniliśmy wszystkich”. W Katyniu i innych miejscach zamordowano co najmniej 134 bydgoszczan: oficerów Wojska Polskiego, wykładowców wyższych uczelni, lekarzy, nauczycieli, urzędników i studentów. Aż do 1990 r. władze sowieckie twierdziły, że mord na polskich oficerach dokonali Niemcy. Do tej pory Polsce nie przekazano wszystkich tomów akt śledztwa rosyjskiego dotyczącego zbrodni. Śledztwo IPN, mające ustalić tożsamość wszystkich rozstrzelanych Polaków, ciągle trwa. W 1990 r. przy kościele Świętych Polskich Braci Męczenników w Bydgoszczy zbudowano symboliczny cmentarzyk katyński. Polscy prokuratorzy kwalifikują zbrodnię katyńską jako zbrodnię ludobójstwa.

Krzyż katyński przy kościele Świętych Polskich Braci Męczenników (ul. ks. Jerzego Popiełuszki 2)

12 Marian Rejewski i Enigma

Marian Rejewski urodził się w Bydgoszczy w 1905 r. Tu spędził dzieciństwo i wczesną młodość. Następnie studiował matematykę w Poznaniu. Jego pasją stała się kryptologia. Prowadził własne eksperymenty nad niemieckimi kodami. W 1932 r. wraz z kolegami Henrykiem Zygalskim i Jerzym Różyckim podjął pracę w Biurze Szyfrów Sztabu Głównego w Warszawie. Otrzymał zadanie złamania kodu niemieckiej maszyny szyfrującej Enigmy. Wcześniej nikomu się to nie udało. Pod koniec 1932 r. Rejewski odkrył zasady funkcjonowania urządzenia. W związku z rosnącym zagrożeniem wojennym Polacy zdecydowali się przekazać całą wiedzę o Enigmie swoim sojusznikom. W czasie wojny kryptolog mieszkał we Francji i Wielkiej Brytanii, gdzie pracował przy odczytywaniu niemieckich depech. Po zakoń-

czeniu wojny powrócił do Bydgoszczy. Podjął tu pracę w zakładach Kabel Polski. W 1950 r. zwolniono go z przyczyn politycznych. Jeszcze trzykrotnie zmieniał pracę, żadna jednak nie odpowiadała jego wiedzy, doświadczeniu i umiejętnościom językowym. Zmarł w 1980 r. Dwadzieścia lat później jego córka Janina odsłoniła w Bydgoszczy „ławeczkę Rejewskiego”.

Ławeczka Mariana Rejewskiego (róg ulic Gdańskiej i Śniadeckich)

13 Leszek Biały

Urodził się na Podolu na Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej. W 1922 r. wraz z rodziną zamieszkał w Bydgoszczy. W 1936 r. zdał maturę w Miejskim Gimnazjum Męskim i rozpoczął studia na Politechnice Lwowskiej na wydziale elektrotechnicznym. Po wybuchu II wojny światowej zaangażował się w działalność konspiracyjną w zakładach Dynamit-Nobel Aktion Gesellschaft (obecnie Muzeum DAG – Exploseum). Formalnie został członkiem Armii Krajowej w 1942 r. i przyjął pseudonim „Jakub”. Na terenie niemieckiej fabryki przeprowadzał głównie akcje sabotażowe, polegające na celowym wadliwym wykonywaniu instalacji elektrycznych, co powodowało uszkodzenia maszyn. W czerwcu 1944 r. brał udział w wysadzeniu w powietrze mieszalni trotylu, w wyniku czego fabryka przestała funkcjonować. Prowadził także akcje wywiadowcze, przekazując konspiracji polskiej tajne dokumenty niemieckie. Mieszkanie rodziny Białych przy ul. Garbary 19 stało się ważnym punktem bydgoskiej konspiracji. Biały wkrótce został szefem łączności Okręgu Pomorze AK. W lutym 1945 r. został aresztowany przez funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa. Był brutalnie przesłuchiwany w siedzibie UB przy ul. Markwarta 4, a 3 marca zmarł w wyniku tortur. Ciało zakopano na podwórzu w miejscu przeznaczonym na śmietnik. W 1957 r. szczątki odnaleziono i pochowano na cmentarzu na Bielawkach. Dziś naprzeciwko budynku, w którym został zamordowany, znajduje się skwer jego imienia i poświęcony mu kamień pamiątkowy.

Pamiątkowy kamień w skwerze im. Leszka Białego (przy ul. ks. Ryszarda Markwarta)

14 Bitwa o Polskę 1944

W obliczu utraty suwerenności na rzecz Związku Sowieckiego oraz zbliżania się do Warszawy Armii Czerwonej, władze Polskiego Państwa Podziemnego uznały za konieczne wywołanie w stolicy powstania zbrojnego. Po pięciu latach okupacji niemieckiej warszawiacy pragnęli znów żyć w wolnej Polsce. Temu marzeniu gotowi byli poświęcić życie. Decyzję o rozpoczęciu powstania 1 sierpnia 1944 r. podjął komendant główny Armii Krajowej gen. Tadeusz Komorowski „Bór”. Walki toczyły się 63 dni w różnych częściach miasta. Powstańcy bohatersko walczyli o stolicę. Zgrupowania powstańcze skupiały ludzi młodych, harcerzy, a nawet dzieci. Ich dowódcy i starsi koledzy wywodzili się z dawnych Legionów Piłsudskiego i zdobywali wojskowe doświadczenie w czasie walk o niepodległość. Powstańcy walczyli samotnie, bez

wsparcia Armii Czerwonej, która stacjonując w prawobrzeżnej części Warszawy, celowo wstrzymywała swoje działania. Obojętni wobec powstania pozostali też zachodni sojusznicy. Z powodu braku żywności i broni, dramatycznej sytuacji ludności cywilnej oraz utraty wszelkiej nadziei na pomoc zdecydowano o zakończeniu walk. Po kapitulacji powstańców Niemcy przystąpili do niszczenia miasta. Wyszadzili budynki, w tym wiele zabytków, m.in. Zamek Królewski. Niepowetowane są także straty ludnościowe. W powstaniu zginęło ponad 18 tys. żołnierzy i aż 150 tys. ludności cywilnej.

Głaz upamiętniający powstanie warszawskie (róg ulic Gdańskiej i Czerkaskiej)

15 Żołnierz wyklęty

Po II wojnie światowej Polska nie odzyskała niepodległości. Nasz kraj dostał się w strefę wpływów Związku Sowieckiego. Wielu polskich żołnierzy nigdy się z tym nie pogodziło. Zakończenie wojny z III Rzeszą Niemiecką nie było dla nich końcem walki o wolność. Symbolem takiej postawy były losy płk. Łukasza Cieplińskiego. W 1939 r. odznaczył się w czasie bitwy nad Bzurą. Później był kmdantem Podokręgu Rzeszów Delegatury Sił Zbrojnych. Po jej rozwiązaniu wstąpił do Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość”. Głównym celem organizacji było niedopuszczenie do przejęcia w Polsce władzy przez komunistów. Członkowie WiN stosowali przede wszystkim polityczne metody walki, ale dopuszczali również wystąpienia zbrojne. W 1947 r. Ciepliński został aresztowany. W czasie śledztwa był dotkliwie bity i torturowany – nie był w stanie samodzielnie wejść na salę rozpraw. 14 października 1950 r. został skazany na pięciokrotną karę śmierci, a 1 marca 1951 r. rozstrzelany. Od 2011 r. w rocznicę jego zamordowania obchodzimy Narodowy Dzień Pamięci Żołnierzy Wyklętych.

Kochaj Polskę i miej Jej dobro na uwadze zawsze. Ona musi zająć w świecie właściwe miejsce i uzyskać dobrobyt oraz szczęście wszystkich obywateli [...]. Ucz się pilnie. Wyjedź na studia za granicę [...]. Pamiętaj, że musisz wrócić do kraju z wiadomościami pozytywnymi i gruntownymi. Co szlachetne i wielkie – przyjmuj, co płytkie i nikczemne – odrzucaj.

Fragment listu Łukasza Cieplińskiego do syna, napisanego w celi śmierci 7 stycznia 1951 r.

Tablica ku czci Łukasza Cieplińskiego (bazylika św. Wincentego à Paulo, Al. Ossolińskich 2)

16 Terror niemiecki i sowiecki

7 września 1939 r. w areszcie policyjnym na Wałach Jagiellońskich Niemcy zorganizowali więzienie dla polskiej ludności cywilnej. Wartownicy w bestialski sposób znęcali się nad przetrzymywanymi, stosując m.in. karę chłosty i zamykanie w izolatce o chlebie i wodzie. Więźniów eksterminowano (wyniszczano) poprzez ciężką pracę. Jedną z ofiar niemieckiego terroru była dwudziestoletnia Helena Bembnista, fałszywie oskarżona o udział w zamordowaniu jednego z bydgoskich Niemców. Kilka chwil przed egzekucją w liście do matki napisała: „Ja, Helena Bembnista, ginę niewinnie, Ojcie i Siostry, jako męczenniczka, a nie morderczyni. Ja będę leżała na cmentarzu szubińskim. Gorąco Was proszę, odszukajcie mnie na cmentarzu i przynieście mi tam kwiatów białych”. Wielu więźniów rozstrzelano lub zesłano do obozów koncentracyjnych. Za gmachem więzienia mieścił się

niemiecki Sąd Specjalny w Bydgoszczy, który skazał na śmierć 327 Polaków. Po zajęciu Bydgoszczy przez Armię Czerwoną nadzór nad więzieniem z rąk Gestapo przejęło NKWD (sowiecka tajna policja), a następnie Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Bydgoszczy. Do aresztu trafiali żołnierze polskiego podziemia, którzy nie pogodzili się z nastaniem okupacji sowieckiej, a przez władze komunistyczne byli traktowani jak bandyci. Od 1946 r. przed więzieniem ponownie zaczęto wykonywać wyroki śmierci na polskich patriotach. Rozstrzelano tam żołnierzy antykomunistycznego podziemia niepodległościowego, m.in. osiemnastoletniego Jerzego Gadzinowskiego ps. „Szary”. Do 1954 r. w egzekucjach zamordowano 70 osób. Więzienie na Wałach Jagiellońskich jest symbolem ofiar dwóch totalitaryzmów.

Krzyż przed aresztem (ul. Wały Jagiellońskie 2)

17 „Bydgoska łączka”

W latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX w. na cmentarzu komunalnym przy ul. Kcyńskiej w Bydgoszczy grzebano w tajemnicy patriotów skazywanych przez komunistyczne sądy na karę śmierci. Osoby te sprzeciwiały się zniewoleniu Polski przez Związek Sowiecki. Najbliższej rodziny nie informowano ani o dacie zgonu w więzieniu, ani o miejscu pochówku. Liczne próby ustalenia lokalizacji grobów zamordowanych zakończyły się niepowodzeniem. Po 1989 r. Światowy Związek Żołnierzy AK ufundował pod murem cmentarnym przy ul. Kcyńskiej symboliczną mogiłę, na której umieszczono nazwiska członków antykomunistycznej konspiracji niepodległościowej. Od 2012 r. na cmentarzu trwają prace historyków i archeologów Biura Poszukiwań i Identyfikacji Instytutu Pamięci Narodowej. W ich wyniku udało się ustalić miejsca pochówku trzech żołnierzy podziemia niepodległościowego zamordowanych 27 listopada 1946 r.: Ludwika Augustyniaka, Floriana Dutkiewicza, Tadeusza Ośki oraz dowódcy młodzieżowej organizacji antykomunistycznej Zbigniewa Rostka. Ich uroczysty pogrzeb odbył się w Bydgoszczy 26 września 2021 r. Wtedy też z inicjatywy IPN na cmentarzu powstała Kwatera Żołnierzy Niezłomnych i Wyklętych.

Kwatera Żołnierzy Niezłomnych i Wyklętych z lat 1945–1956 (na cmentarzu przy ul. Kcyńskiej)

18 Wojskowe obozy internowania

Po wprowadzeniu stanu wojennego 13 grudnia 1981 r. władza komunistyczna stosowała wobec działaczy opozycji demokratycznej różne formy represji. Najmniej znanych jest 13 wojskowych obozów internowania, utworzonych w: Brzegu, Budowie, Chełmnie, Chełmie, Czarnym, Czerwonym Borze, Głogowie, Gorzowie Wielkopolskim, Jarosławcu, Trzebiatowie, Rawiczu, Unieście i Węgorzewie. Osadzono w nich 1711 opozycjonistów wytypowanych przez Służbę Bezpieczeństwa, umieszczając ich w budynkach koszarowych, wagonach kolejowych oraz namiotach. Zamiast poddawać internowanych ćwiczeniom wojskowym, zmuszano ich do wykonywania bezsensownych prac fizycznych, takich jak wycinka krzaków lub kopanie dołów, które następnie kazano zasypywać. Miejscowej ludności ogłoszono, iż jest to eks-

trema „Solidarności” (grupa ludzi o skrajnych poglądach), działająca na szkodę państwa. Podczas apeli obozowych osadzonych straszono, że już nie wrócą do domu i nie zobaczą bliskich. Po zniesieniu stanu wojennego obozy zlikwidowano. W 2019 r., dzięki staraniom prokuratora IPN Mieczysława Góry, sąd uznał, że osądzenie określonej grupy poborowych do odbycia zasadniczej służby wojskowej oraz żołnierzy rezerwy na ćwiczenia wojskowe miało charakter represji wobec członków NSZZ „Solidarność”. Podkreślono, że było to zamierzone, zorganizowane i przestępcze prześladowanie polityczne.

Pomnik poświęcony więźniom wojskowych obozów internowania (róg ul. Dwernickiego i Sułkowskiego)

19 Bydgoski Listopad 1956

Po wojnie władze komunistyczne w Polsce wprowadziły cenzurę, a zmonopolizowane przez rząd środki masowego przekazu okłamywały społeczeństwo. Jednym ze źródeł prawdziwej wiedzy o Polsce i świecie były audycje Radia Wolna Europa, za słuchanie których groziła kara więzienia. W 1956 r. społeczeństwo polskie masowo zaprotestowało przeciwko zniewoleniu kraju przez władze komunistyczne i Związek Sowiecki. W Poznaniu doszło do manifestacji siłą stłumionej przez komunistów. Zginęło 59 osób. Protesty przeciwko totalitarnej władzy wystąpiły także w Bydgoszczy. 18 listopada grupa bydgoszczan udała się na Wzgórze Jana Henryka Dąbrowskiego, by zniszczyć zagłuszarkę, tzn. nadajnik radiowy ustawiony na wysokim maszcie i zagłuszający fale radiowe – symbol sowieckiego panowania nad Polską. Wcześniej milicjanci pałkami pobili grupę młodych ludzi starających się kupić bilety do kina. Skandowano hasła: „Precz z pałkarzami!” i „Precz z Sowietami!”. Władza komunistyczna potraktowała demonstrantów jak chuliganów i wtrąciła na kilka lat do więzienia. W czterdziestą rocznicę Bydgoskiego Listopada na Wzgórzu Jana Henryka Dąbrowskiego odsłonięto tablicę upamiętniającą to wydarzenie.

Tablica upamiętniająca zniszczenie zagłuszarki (Wzgórze Jana Henryka Dąbrowskiego)

20 Papież Polak

Karol Wojtyła (1920–2005) urodził się w Wadowicach. Studiował polonistykę na Uniwersytecie Jagiellońskim. W czasie II wojny światowej pracował fizycznie w zakładach sodowych, kamieniołomie i oczyszczalni wody. Po wojnie rozpoczął pracę dydaktyczną na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim i kierował diecezją krakowską. Uczestniczył w obradach II soboru watykańskiego. Pasjonował się kajakarstwem i wielokrotnie pływał po Brdzie. 16 października 1978 r. został wybrany na papieża. Zmienił wizerunek papieża – otwarty, aktywny, spontaniczny, często przebywał wśród ludzi młodych, odbył pielgrzymki do większości krajów świata. Bronił konserwatywnych zasad moralnych, uważał, że moralność jest po to, aby wymagać, a nie usprawiedliwiać. Jako głowa Kościoła katolickiego opowiedział się po

stronie opozycjonistów walczących w Polsce o wolność i legalizację niezależnego związku zawodowego „Solidarność”. Przyczynił się do obalenia komunizmu w Polsce i w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Był pierwszym papieżem w historii, który przekroczył próg synagogi i meczetu. W 1981 r. został ranny w zamachu terrorystycznym. Zmarł 2 kwietnia 2005 r. Dziewięć lat później został ogłoszony świętym. Jan Paweł II jest patronem województwa kujawsko-pomorskiego.

Pomnik Wioseł ku czci Jana Pawła II w Smukale (Park im. Karola Wojtyły)

21 Zielona „Solidarność”

Okupacyjny strajk chłopski, zorganizowany w okresie od 16 marca do 17 kwietnia 1981 r. w siedzibie Wojewódzkiego Komitetu Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego przy ul. Dworcowej 87 w Bydgoszczy, miał na celu obronę interesów polskiej wsi zagrożonych przez komunistyczne rządy. Chłopi zdecydowali się na tak radykalną formę protestu, ponieważ przez wiele miesięcy ich postulaty dotyczące koniecznej naprawy ciągle pogarszającej się sytuacji w rolnictwie oraz wypracowania ogólnopolskiego planu strategii wyżywienia narodu były ignorowane. Protest ten można porównać z wcześniejszymi strajkami robotniczymi, które w 1980 r. doprowadziły do zalegalizowania ruchu związkowego tej grupy zawodowej. Strajk trwał miesiąc i jeden dzień i miał charakter okupacyjny – strajkujący nie opuszczali gmachu, żądając spotkań z przedstawicielami ówczesnych władz, od których oczekiwali pisemnych deklaracji poprawy ich bytu. Poparcie dla strajku wyraziło wielu działaczy ówczesnej opozycji. Protestujących odwiedziła m.in. Anna Walentynowicz. Przewodniczącym Ogólnopolskiego Komitetu Strajkowego został Roman Bartoszcze. Pod jego kierownictwem protest zakończył się sukcesem. 17 kwietnia 1981 r. w budynku przy ul. Dworcowej 87 podpisano tzw. porozumienia bydgoskie, w których rząd zobowiązał się do stworzenia podstaw prawnych torujących drogę do rejestracji „Solidarność” rolniczej. W 1992 r. NSZZ „Solidarność” Rolników Indywidualnych ufundował tablicę upamiętniającą ogólnopolski strajk chłopski w Bydgoszczy.

Tablica upamiętniająca strajk chłopski (budynek przy ul. Dworcowej 87)

22 Bydgoski Marzec 1981

19 marca 1981 r. przy Urzędzie Wojewódzkim w Bydgoszczy funkcjonariusze Milicji Obywatelskiej pobili trzech członków bydgoskiej „Solidarności”: Jana Rulewskiego, Mariusza Łabentowicza i Michała Bartoszcze. Przybyli oni na zaproszenie władz wojewódzkich, aby w trakcie sesji Wojewódzkiej Rady Narodowej przedstawić postulaty strajkujących wówczas rolników. Wbrew oczekiwaniom przedstawiciele delegacji „Solidarności” nie zostali dopuszczeni do głosu. W proteście odmówili opuszczenia sali obrad. Fakt ten był bezpośrednią przyczyną interwencji MO. Wydarzenia z marca 1981 r. w Bydgoszczy odbiły się szerokim echem na całym świecie. Przedstawiciele rządzącej wówczas partii – PZPR – dali narodowi polskiemu pierwszy jasny sygnał, iż nie będą dłużej tolerować sprzeciwu. Rozpoczął się kryzys w sto-

sunkach PZPR – „Solidarność”, którego rezultatem stało się wprowadzenie 13 grudnia 1981 r. stanu wojennego. 19 marca 1998 r., na pamiątkę opisanych wydarzeń, odsłonięto granitowy głaz z tablicą.

Pomnik wydarzeń marcowych (przed Kujawsko-Pomorskim Urzędem Wojewódzkim, ul. Jagiellońska 3)

23 Kapelan „Solidarności”

Jerzy Popiełuszko (1947–1984) – niezłomny kapłan i duszpasterz – wywodził się z ubogiej, patriotycznej rodziny żyjącej na Podlasiu. Świecenia kapłańskie otrzymał z rąk prymasa kard. Stefana Wyszyńskiego. Był lubiany i szanowany przez parafian z uwagi na swoją otwartość i serdeczność. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych trafił do Warszawy do parafii św. Stanisława Kostki. W czasie strajków sierpniowych 1980 r. odprawił w Hucie Warszawa mszę św. dla strajkujących robotników i został z nimi, angażując się w ruch solidarnościowy. Podczas stanu wojennego jako pierwszy odprawiał msze za ojczyznę. W kazaniach nawoływał do głoszenia prawdy i miłości bliźniego w życiu społecznym, obnażając kłamstwa władzy komunistycznej. Był przekonany, że „zło trzeba dobrem zwyciężać”. Wkrótce ks. Popiełuszką zainteresowała się Służba Bezpieczeństwa. Duchownego często wzywano na przesłuchania, tworzono przeciwko niemu fałszywe dowody, śledzono go. 19 października 1984 r. odprawił ostatnie w swoim życiu nabożeństwo w parafii pw. Świętych Polskich Braci Męczenników w Bydgoszczy. W czasie drogi powrotnej do Warszawy został porwany, dotkliwie pobity i zamordowany w niewyjaśnionych do dziś okolicznościach. W atmosferze ogromnego wzburzenia społecznego odbył się proces bezpośrednich sprawców zbrodni. Nigdy nie ukarano jednak osób, które podjęły decyzję o zabiciu duchownego. W 2014 r. ks. Popiełuszko został ogłoszony patronem NSZZ „Solidarność”.

Tablica ku czci ks. Jerzego Popiełuszki (przed kościołem Świętych Polskich Braci Męczenników, ul. ks. Jerzego Popiełuszki 2)

24 Stulecie zagłady

Wiek XX to w historii Europy Środkowo-Wschodniej, Polski i Bydgoszczy stulecie zagłady. Symbolicznie upamiętnia go bydgoska golgota XX w. w fordońskiej Dolinie Śmierci. Ogromna ściana zbudowana z krzyży przypomina współczesnym o bydgoskich nauczycielach rozstrzelanych w tym miejscu w 1939 r., egzekucjach na toruńskiej Barbarce, zamordowanych w obozach koncentracyjnych i obozach zagłady, zbrodni katyńskiej, powstaniu warszawskim, deportacjach do obozów pracy przymusowej w ZSRS, ludobójstwie na Kresach Wschodnich oraz ofiarach komunizmu i stalinizmu w Związku Sowieckim i krajach satelickich. Pamięć o tych wydarzeniach ma zapobiec ich powtórzeniu. Realizując projekt, zamierzano w sposób szczególnie oddać cześć mieszkańcom Bydgoszczy, zamordowanym przez

niemieckiego okupanta, łącząc ich tragiczną śmierć z drogą krzyżową Chrystusa. Pomnik jest odpowiedzią na apel Jana Pawła II, który w czasie wizyty w Bydgoszczy w 1999 r. wezwał do dokumentowania męczeństwa XX w. i utrwalania pamięci o martyrologii (cierpieniu narodu) dla przyszłych pokoleń.

Monument ku czci zamordowanych w XX wieku (Fordon)

Koncepcja i opracowanie gry:

dr Tomasz Ceran

Zdjęcia miejsc pamięci i autorzy tekstów:

Pracownicy Delegatury IPN w Bydgoszczy, Andrzej Goiński (UMWKP)

Autorzy tekstów:

Pracownicy Delegatury IPN w Bydgoszczy

Korekta:

Anna Świtalska-Jopek

Projekt:

Piotr Wiejak

Druk:

Granna

Bydgoszcz–Toruń 2021

Województwo
Kujawsko-Pomorskie

Dofinansowano z budżetu Samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego

Gra składa się z:

- › 48 ponumerowanych kart do gry z fotografiami miejsc pamięci (24 pary)
- › 24 kart odpowiedzi z nazwami miejsc pamięci
- › planszy (planu Bydgoszczy) z zaznaczonymi miejscami pamięci
- › 24 żetonów premii
- › klepsydry
- › instrukcji z komentarzem historycznym
- › płyty CD z prezentacją bydgoskich miejsc pamięci

Poznaj miejsca pamięci narodowej w Bydgoszczy związane z historią XX wieku!

Dowiedz się, jakie wydarzenia upamiętniają!

Odsłoń dwa identyczne obrazki, wybierz właściwą kartę odpowiedzi i wskaż miejsca pamięci narodowej na planie Bydgoszczy.

Zagraj w „memory klasyczne”, „memory historyczne” lub „memory historyczno-topograficzne”.

Zobacz historię w swoim najbliższym otoczeniu!

INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ

www.ipn.gov.pl

Województwo
Kujawsko-Pomorskie

www.kujawsko-pomorskie.pl